

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NA HİZMETLERİ

THE SERVICES OF NIZÂM AL-MULK TO THE GREAT SELJUK EMPIRE

Abdülkerim ÖZAYDIN*

Öz

Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk aralıksız yaklaşık 30 yıl Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'a dolayısıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na sadakatle hizmet etmiştir. Onun hizmetlerini ana hatlarıyla şu başlıklar altında değerlendirebiliriz.

Fetihler, Taht Kavgaları ve Savaşlardaki Hizmetleri

Nizâmülmülk zamanının savaş hile ve taktiklerini iyi bilen cesur bir asker ve kumandandı. Hem Sultan Alparslan hem de Melikşah devrinde katıldığı askerî harekâtlarda büyük başarı sağlayarak her iki hükümdarında takdirlerini kazanmıştır. Taht kavgaları sırasındaki mâhirâne taktik ve yönlendirmeleriyle de her iki sultanı önemli tehlikelerden kurtarmıştır.

Selçuklu-Abbâsî İlişkilerindeki Hizmetleri

Meşhur vezir İslâm dünyasının manevî lideri kabul edilen Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülebilmesi için elinden gelen gayreti göstermiş, zaman zaman iki hânedan arasında evlilikler yoluyla sıhriyet kurulmasını sağlamış, bazen de sultanlarla halifeler arasındaki ihtilafları bertaraf etmek için bizzat devreye girmiştir.

Hasan Sabbâh ve Bâtınîlerle Mücadeledeki Hizmetleri

483 (1090) tarihinde Alamut'ta Nizârî İsmâîlî Devleti'ni kuran Hasan Sabbâh ve Bâtınîler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu en çok meşgul eden unsurlardan biri olmuştur. Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkmak ve kendi düşüncelerini kabul etmeyenleri hançerle ortadan kaldırmayı hedefleyen Hasan Sabbâh ve Bâtınîlere karşı hem askerî hem de ilmî sahada büyük bir mücadele vermiş ve bu alanda devlete, Sünnî-İslâm dünyasına önemli hizmetlerde bulunmuştur.

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, ozaydina@istanbul.edu.tr.

Mezhep Çatışmalarına Son Vermek İçin Verdiği Mücadeleler

Ortaçağ İslâm dünyasında taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmaları hiç eksik olmamıştır. Bu çatışma sadece Sünnîlerle Şîiler arasında olmamış aynı zamanda Sünnî mezhep mensupları arasında da meydana gelmiş ve pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Nizâmülmülk, Şîî-Bâtınîlerle ilmî sahada kurduğu Nizâmiye Medreseleriyle mücadele etmiş ve bu konuda büyük başarı sağlamıştır. Sünnî mezhep mensupları arasındaki çatışmaları sonlandırmak için de herkesin farklı mezhep ve düşüncelere saygı duymasını istemiş, onlar arasındaki fikrî tartışmalara kamu otoritesini sarsacak ölçüde çatışmaya sebep olmadıkça müdahale etmemiştir.

İktâ Sistemi'nin Yaygınlaştırılmasındaki Hizmetleri

Nizâmülmülk İslâm dünyasında daha önce de mevcut olan iktâ sistemini daha muntazam bir hale getirip yaygınlaştırmış, böylece devlet nizamını büyük bir mâlî külfetten kurtarmış, ülke topraklarının ekilip biçilmesini ve daha müreffeh hale gelmesini sağlamıştır.

İlim ve Ulemaya Hizmetleri

Meşhur devlet adamı Nizâmülmülk, Şîî-Fâtımîler ve Bâtınîlerin Sünnî-İslâm dünyasında devlet otoritesini sarsmak için yoğun propaganda yaptıkları bir dönemde Ehl-i Sünnet (Ortodoks) inancını güçlendirmek ve yaymak amacıyla Nizamiye Medreselerini kurmuş ve burada yetişen ilim adamlarıyla hem bürokraside hem de din hizmetlerinde Şîî tehdit ve tehlikesini bertaraf etmiştir.

Selçuklu Devlet Teşkilâtına Yaptığı Hizmetler

Nizâmülmülk vezirliğinin yanı sıra Büyük Selçuklularının devlet teşkilatı hakkında bilgi verdiği Siyâsetnâme adlı bir eser yazmıştır. Nizâmülmülk Siyâsetnâmede İslâm öncesinden başlayarak çeşitli devletlerin teşkilâtları hakkında bilgi verdikten sonra idealist bir yaklaşımla Sultan Melikşah ve daha sonraki hükümdarlara devlet teşkilâtı ve teşkilât içerisinde görev alacak kişilerin vasıfları, liyakat ve sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi sunmuştur. Siyâsetnâme daha sonraki hükümdarlar tarafından da örnek alınmıştır.

İmar Faaliyetlerine Katkısı

Siyasî, askerî, ilmî ve idarî sahadaki hizmetleri yanında Nizâmülmülk imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş, çeşitli şehirlerde cami, medrese, mescid, hankah, zâviye, bimaristan, surlar ve kapılar yaptırmıştır.

Anahtar Kelimeler

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu, İktâ, Siyâsetnâme, Bâtınîlik, Alp Arslan, Melikşah, Nizamiye Medreseleri

Abstract

Having been one of the most successful statesmen of the Medieval Muslim world, Nizâm al-Mulk, Grand Vizier of the Great Seljuk Empire, served Sultan Alp Arslan and then Sultan Malikshâh, and thus the Great Seljuk Empire, with loyalty for about 30 years without interruption. His services can be broadly grouped under the following titles:

Services in the Conquests, Fights for the Throne, and Wars

Nizâm al-Mulk was a brave soldier and commander who knew the war feints and tactics of his time quite well. With the splendid military glories he won during the rules of Sultans Alp Arslan and Malikshâh, he gained the favors of both of the sultans. He also saved both of the sultans from grave dangers with his skilled and wise tactics and instructions during the fights for the throne.

Services in the Seljukid-Abbasid Relations

The renowned vizier did his best to help maintain the friendly relationships between the Abbasid Caliphates, who were considered to be the spiritual leaders of the Muslim world, and the Seljukid Sultans, from time to time enabled affinities to be created through marriages between two dynasties, and sometimes got personally involved in order to settle the disputes between the sultans and the caliphs.

Services in the Fights against al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds

Having founded the Nizârîsmâ'îli State in 483 (1090) in Alamût, al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds had been one of the biggest and most lasting problems of the Great Seljukid Empire. Nizâm al-Mulk fought vigorously, both in military and scholarly fields, against al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds who aimed to destroy the Great Seljukid Empire and eliminate, with daggers, those who refused their ideology. Nizâm al-Mulk served for this purpose to the state and the Sunnî-Muslim world greatly.

Fights to End Sectarian Conflicts

Medieval Muslim world was always filled with the sectarian conflicts caused by fanaticism. These conflicts did not occur only between Sunnî and Shî'a Muslims but also between Sunnî-Muslims themselves resulting in loss of many lives. Nizâm al-Mulk fought with the Shî'a Bâṭinîds in the scholarly area with the Nizâmiyya Madrasas he established, and he succeeded overwhelmingly in this field. In order to end the conflicts among the Sunnî-Muslims, he asked everyone to respect different sects and opinions, and he did not intervene with their intellectual discussions unless they caused conflicts to the extent that they challenged the state's authority.

Services in Extensification of the Eqtâ' System

Nizâm al-Mulk rendered the eqtâ' system, which had already been present in the Muslim world, more proper and orderly and also more popular, so he saved the state from a great deal of financial burden and enabled the lands to be cultivated and more prosper.

Services for the Science and Ulema

In the period during which Shî'a Fâṭimîds and Bâṭinîds carried out intensive propagandas to undermine the state's authority in the Sunnî-Muslim world, the renowned statesman Nizâm al-Mulk founded Nizâmiyya Madrasas to strengthen and spread the orthodoxy and eliminated the Shî'a threat and danger both in bureaucracy and religious affairs with the scholars graduating from these madrasas.

Services for the Seljuk State Organization

Besides being the grand vizier, Nizâm al-Mulk was also the author of "Siyâsat-nâma" in which he gave information about the state organization of the Great Seljukid Empire. After giving information about state organizations of polities beginning from the pre-Islamic period, in Siyâsat-

nāma Nizām al-Mulk presented, with an idealistic approach, detailed information to Sultan Malikshāh and his successors about the state organization and the qualities, qualifications and responsibilities of the persons to be recruited to this organization.

Contribution to the Public Works

Besides his political, military, scholarly and administrative services, Nizām al-Mulk was closely interested in public works as well, and he erected mosques, madrasas, masdjids, khanqahs, zāwiyas, bīmāristāns, walls, and gates in various cities.

•

Keywords

Nizam al-Mulk, the Great Seljuk, Eqtā', Siyāsatnāmeḥ, Batiniyyah, Alp Arslan, Malikshāh, Nizamiyya Madrasas

Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan ünlü vezir Nizâmülmülk Dandanakan zaferinden (431/1040) sonra Merv şehrine gidip Çağrı Bey'in hizmetine girdiği tarihten 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) tarihinde vuku bulan ölümüne kadar kendisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hizmetine adamıştır. Çağrı Bey Nizâmülmülk'ü oğlu Alp Arslan'a takdim ederken oğlundan onu bir baba kabul etmesini istemiştir.¹ Nizâmülmülk Çağrı Bey'in ölümünden (451/1059) sonra da oğlu Alp Arslan adına Horasan'ı idare etmeye devam etmiştir. Nizâmülmülk'ün Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah'ın (1072-1092) hükümdarlık dönemlerinde her iki sultanın da veziri ve mutlak vekili sıfatıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na yaptığı hizmetleri ana hatlarıyla şu başlıklar altında değerlendirebiliriz.

Nizâmülmülk'ün Fetihler ve Savaşlardaki Askerî Hizmetleri

Kaynaklar Nizâmülmülk'ün cesur ve atılgan bir asker olduğunda müttefiktir.² Sultan Alp Arslan 1 Rebülevvel 456 (22 Şubat 1064) tarihinde başkent Rey'den Gürcistan'a hareket etti. Nahcivan sınırında Aras nehrini geçen Selçuklu ordusu Şeddâdî³ topraklarına girdi. Buradaki mahallî idareciler Sultan Alp Arslan'a itaat arzetttiler. Ermeni prensliğini hâkimiyeti altına alan Sultan burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendisi doğrudan Gürcistan üzerine yürürken Melikşah ve Nizâmülmülk'ün bulunduğu ordu da Bizans'a ait Anbera (Biurakan), Sürmeli ve Hagios Georgios gibi bazı müstahkem kaleleri ele geçirdi.⁴

İbnü'l-Esîr Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan seferi sırasında ordunun sevk ve idaresini oğlu Melikşah ile veziri Nizâmülmülk'e bıraktığını, Rumlar'ın elindeki bir kale üzerine yürüyen Melikşah ile Nizâmülmülk'ün kaleden hurûc eden Rum

¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, I, 395.

² Sübkî, *Tabakatü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (nşr. AbdülFettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1388/1968, VI, 312.

³ Bu konuda yeni bir çalışma için bk. Nevzat Keleş, *Şeddâdiler(951-1199)*, İstanbul 2016.

⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 49-50; Ali b. Nâsir el-Hüseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 24-25; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 14; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s.50; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 11; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s. 140-141; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Smuru*, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 184; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017, s. 81-83; Keleş, s. 175-176.

askerlerinin Selçuklu ordusuna saldırdığını görünce atlarından inip kaledekilerle savaşa girdiğini ve kaleyi fethettiğini kaydeder.⁵

Melikşah ile Nizâmülmülk daha sonra Meryemnişin üzerine yürüdü. Meryemnişin müstahkem bir şehirdi. Surları büyük ve sağlam taşlardan yapılmış, kurşun ve demirlerle birbirlerine kenetlenmişti. Nizâmülmülk şehrin yakınındaki nehirden geçmek için, kayıklar ve gemiler inşâ ettirdi. Nizâmülmülk gece-gündüz devam eden muhasarada askerleri nöbetleşe görevlendiriyordu. Selçuklu askerleri sonunda surların üzerine çıkmayı başardılar ve kapıları açtılar. Nizâmülmülk ve Melikşah da şehre girdiler. Sultan Alp Arslan bu zafer münasebetiyle, oğlu ve Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı ve onları tebrik etti. Allah'ın, oğluna nasip ettiği bu fetihten dolayı çok sevindi.⁶

Meryemnişin fethinden sonra Melikşah ve Nizâmülmülk'ün sevk ve idare ettiği orduyla birleşen Sultan Alp Arslan Sepidşehr ve Alaverdi'yi ele geçirdi (Receb 456/Haziran-Temmuz 1064). Buradan Ani'ye hareket eden Sultan Bizans idaresindeki müstahkem Ani şehrini de fethetti (16 Ağustos 1064). Nizâmülmülk bu fetih münasebetiyle Abbâsî halifesine gönderdiği fetihnâmede Anadolu'nun uçlardaki ilk şehri olan Ani'nin fethini müjdeledi.⁷ Sultan Alp Arslan'ın ikinci Kafkasya seferine de katılan Nizâmülmülk Salıba ve Rustavi kalelerini ele geçirdi.⁸

Sultan Alp Arslan Hârizm seferi sırasında (458/1065) Melikşah ile Nizâmülmülk ve Huzistan hâkimi Hezaresb'i karargâhta bırakıp ileri harekâta devam edecekti. Ancak Nizâmülmülk kendisine refakat etmek istediğini söyleyince onunla birlikte Harizm çöllerine hareket etti.⁹

Sultan Alp Arslan 459 (1066-1067) yılında Fars'a bir sefer düzenleyip İstahr ve diğer bütün kaleleri fethetti. Sadece Behenzâd adlı bir kale kalmıştı. Nizâmülmülk de bu kale üzerine yürüyüp muhasaraya başladı. Askerlere isabet ettirdikleri her ok ve taş için ödül verdi. Nihayet 16. gün bu kalenin fethi de müyesser oldu. Bu fetih münasebetiyle Nizâmülmülk'ün Sultan Alp Arslan

⁵ İbnü'l-Esîr, X, 50.

⁶ İbnü'l-Esîr, X, 50-52; Hüseyinî, s. 24-25; Kafesoğlu, s. 11.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 135; Hüseyinî, s. 27-28; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. TH. Houtsma), Leiden 1889, (trc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 31; İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, I, 316; Honigmann, s. 185-186; Keleş, s. 177-178.

⁸ Hüseyinî, s. 31-32; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 153; Köymen, s. 20-22; Keleş, s. 185-186; M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (trc. H. D. Andreyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, s. 28-282.

⁹ Hüseyinî, s. 28; İbnü'l-İbrî, I, 317; Köymen, s. 41; Sevim-Merçil, s. 52; Piyadeoğlu, s. 105.

nezdindeki itibarı arttı ve makamı yükseldi. Sultan ona daha geniş yetkiler vererek ödüllendirdi.¹⁰

Sultan Alp Arslan Kavurd Bey'in Şebânkâre Emîrî Fazlûye (Fazlaveyh) ile işbirliği yaparak isyan etmesi (461/1068) üzerine Nizâmülmülk'ü Fazlûye'ye karşı sefere memur ederken kendisi de Kavurd üzerine yürüdü. Haraşe kalesi önünde karargâh kuran Nizâmülmülk müstahkem kaleyi muhasara altına aldı. Fazlûye kuşatmadan etkilenmediğini göstermek için Nizâmülmülk'e hediyeler gönderiyordu. Ancak Nizâmülmülk kuşatmayı kaldırmadı. Bu sırada Fazlûye'nin 30 kişilik bir hassa birliğiyle kaleden ayrıldığını gören Nizâmülmülk onu takip ederek sığındığı kalede yakaladı. Fazlûye 500.000 dinar ödeyerek Hurşak kalesini Nizâmülmülk'e teslim etti (Şubân 461/Mayıs-Haziran 1069).¹¹

Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı sırasında Nizâmülmülk ile hanımı Seferiyye Hatun'u ağırlıklarıyla Tebriz veya Hemedan'a gönderip (463/1071) askerî yardım sağlamalarını istedi.¹²

Nizâmülmülk orduya çok önem verirdi ve onun gayretleriyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ordusu yalnız o devrin değil Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline gelmişti.

Saltanat Davalarında Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'a Yardım ve Hizmetleri

Nizâmülmülk her zaman devletin bekâsını düşünerek Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın yanında yer almıştır. Tuğrul Bey'in ölümü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063) üzerine bazı hanedan mensupları tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştı. Bunların başında Tuğrul Bey'in veliahd tayin ettiği Süleyman b. Çağrı Bey geliyordu. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî de onu destekliyordu. Süleyman'ı başkent Rey'de tahta çıkarıp sultan ilan eden Amîdülmülk Kündürî Alp Arslan'a haber gönderip Süleyman'dan sonra kendisinin adını da hutbelerde zikrettireceğini, Tuğrul Bey'in vasiyetinin dışına çıkacak olursa derhal üzerine yürüyeceğini söyleyip tehdit etti. Ancak Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk ve menfaatleri itibarıyla Alp Arslan'a bağlı olan gulamlar ve onların kumandanları tarafından desteklenen Alp Arslan tehditlere aldırmadan derhal Rey üzerine yürüdü. Süleyman da Rey'den ayrılıp Şiraz'a çekildi. Bu gelişmeler üzerine

¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, 62-63; Bundârî, s. 30.

¹¹ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (nşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson), London 1962, s. 166; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 137-138; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s.26-28; Piyadeoğlu, s. 122-123; Özgüdenli, s. 145.

¹² İbnü'l-Esîr, X, 71; Bundârî, s. 37; Piyadeoğlu, s. 183-184.

Amîdülmülk Rey'de önce Sultan Alp Arslan sonra da Süleyman adına hutbe okutmak zorunda kaldı.¹³

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da Sultan Alp Arslan'a karşı tahtta hak iddia ederek ayaklanmış ve hükümdarlığın Arslan Yabgu ailesine ait olduğunu, kendisinin Alp Arslan'dan daha yaşlı ve saltanata daha lâyük olduğunu, belki savaş başımıza ne yazıldığını görmenin daha uygun olacağını ileri sürerek kumandanlarından itaat ve sadakat istedi. Sultan Alp Arslan Kutalmış'a mektup gönderip saltanat davasından vazgeçmesini istemişse de o bu teklifi reddetmiştir.¹⁴ Bu durumda savaş kaçınılmaz olmuş, 1 Muharrem 456 (25 Aralık 1063) tarihinde (bazı rivayetlerde 13 Zilhicce 455/4 Aralık 1063) Nişâbur'dan yola çıkan Sultan Alp Arslan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Kutalmış Milh Vadisi'ni (Dih-i Nemek) bataklık haline getirerek rakibinin hareketini engellemek istemiştir. Sultan Alp Arslan Kutalmış üzerine yürüdü ise de vadinin bataklık haline getirilmesi yüzünden güçlükle hareket edebiliyordu. Buna rağmen Nizâmülmülk'ün desteği sayesinde askerlerine umûmî hücum emri verdi ve çok çetin geçen savaş Alp Arslan'ın galibiyetiyle sonuçlandı. Büyük oğlu Mansur veya Süleymanşah ile kardeşi Resultegin de esir düştü. Sultan Alp Arslan onları öldürmek istediye de Nizâmülmülk hanedan mensuplarını öldürmenin doğru olmadığını ve uğursuzluk getireceğini söyleyip buna mani oldu ve onları devletin sınırlarını korumaları ve devlet işlerinden uzaklaştırılmaları için cihad maksadıyla Anadolu uçlarına gönderdi.¹⁵

Sultan Alp Arslan'ın ağabeyi Kavurd Bey başlangıçta Alp Arslan'ın saltanatını tanıyıp itaat arz etmişse de daha sonra tahriklere kapılmış ve tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştı (459/1067). Sultan Alp Arslan ağabeyinin isyanını bastırılmış, ancak onu cezalandırmayıp affetmişti. Kavurd 461 (1068-69) yılında tekrar isyan etmiş, fakat sonuç alamamıştır.

Sultan Alp Arslan veziri Nizâmülmülk'ün hizmetlerini her zaman takdir eder ve önemli konularda onun fikrini alır ve en önemli işleri ona havale ederdi.

¹³ İbnü'l-Esîr, X, 43-44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 109; Bundârî, s. 26-27.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 48; Hüseyinî, s. 21; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, s. 27-28; Köymen, s. 44; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 103-104; Piyadeoğlu, s. 59-60; Sevim-Merçil, s. 48; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, sy. 454, Ankara 2001, s. 99-100; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (trc. E. N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 134.

¹⁵ Bundârî, s. 27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 110-111; İbnü'l-Esîr, X, 49; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364, s. 43; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, XXVI, 481; Özgüdenli, s. 138; Piyadeoğlu, s. 53-64; Agacanov, s. 136.

Nitekim Türkistan seferinde Yusuf el-Harizmî tarafından yaralanınca yerine oğlu Melikşah'ın tahta geçmesini ve Nizâmülmülk'ün de ona vezirlik yapmasını vasiyet etmişti.¹⁶

Sultan Melikşah tahta geçince (465/1072) Kavurd tekrar isyan ederek Rey üzerine yürüdü. Fakat Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk ondan önce Rey'e ulaşır Kavurd üzerine yürüdüler. Kerec yakınlarındaki savaşta Sultan Melikşah'ın ordusu onu bozguna uğrattı (4 Şaban 465/15 Nisan 1073). Hemedan dağlarına kaçan Kavurd yakalanıp Sultan Melikşah'ın huzuruna getirildi. Sultan onu affetmek istediye de veziri Nizâmülmülk buna engel oldu ve Kavurd bir çadırda hapsedildi. Bu sırada askerler kazanılan zaferden dolayı iktâ ve maaşlarının arttırılmasını istediler; aksi takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını imâ edip onun lehinde tezahüratta bulundular. Bu gelişmeler üzerine Kavurd hemen o gece öldürüldü. Askerlere ve halka da yüzüğündeki zehiri içmek suretiyle intihar ettiği bildirildi (Şaban 465/Nisan 1073).¹⁷ Kavurd Bey'in isyanının bastırılmasında Vezir Nizâmülmülk önemli rol oynamış, bundan dolayı Sultan Melikşah büyük küçük bütün devlet işlerini ona bırakmış, 'sen babasın' deyip kendisini destekleyeceğine and içmiştir. Ayrıca onun iktalarını arttırmış ve ona atabeg (el-Emîrû'l-vâlid) unvanını tevcih etmiştir.¹⁸

Sultan Melikşah 473 yılı Şaban ayında (Ocak-Şubat 1081) Rey'e giderek askerleri teftiş etmiş ve durumlarını beğenmediği 7000 kişiyi ordudan ihraç etmişti. Onlar da Sultanın kardeşi Tekiş'in yanına giderek onun ordusuna katıldılar. Nizâmülmülk askerlerin ihraç edileceğini öğrenince Sultan Melikşah'ı ikaz ederek: "Bunların arasında kâtiplik, tüccarlık, terzilik gibi askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilirse içlerinden birini seçip "işte bu sultanınızdır" diyebilirler. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve şimdi onlara ödemekte olduğumuz ücretin kat kat fazlasını onları itaat altına almak için harcamaya mecbur oluruz" dedi. Fakat Sultan Melikşah vezirinin sözlerini dinlemedi. Onlar da Tekiş'in yanına gidip onun isyan etmesine sebep oldular. Sultan Vezir Nizâmülmülk'ün sözlerini

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, VIII, 279; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, V, 283; Bundârî, s. 47; İbnü'l-Esîr, X, 80; Kafesoğlu, s. 16-17.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 278; İbnü'l-Esîr, X, 82; Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-Sürûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957, I, 102, 123-125, 127; Hüseyinî, s. 39-40; Bundârî, s. 48-50; İbnü'l-İbrî, I, 325-326; Kafesoğlu, s. 20-23; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 35-36; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, 73-74; J. Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Târih-i umûmisi*, (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, III, 355.

¹⁸ Bundârî, s. 49-50; İbnü'l-Esîr, X, 83; Özgüdenli, s. 166.

dinlemediğine pişman oldu ve Tirmiz'e kadar gidip Tekiş'i bir süre muhasara ettikten sonra anlaşmak zorunda kaldı (473/1081).

Tekiş 477 (1084-85) yılında tekrar isyan etmiş ve bu isyan da yine Nizâmülmülk'ün Nîşabur'da bulunan yakın adamlarından Ebü'l-Fütûh ile Horasan Amîdi Ebû Alî'nin taktik ve planları sayesinde bertaraf edilmiştir. Şayet Nizâmülmülk'ün adamları bu planı gerçekleştirmemiş olsaydı Tekiş Rey şehrine kadar Horasan'ın geniş bir kısmına hâkim olacaktı.¹⁹

Nizâmülmülk son zamanlarında Sultan Melikşah'ın gözünden düşmüş ve tehditlere maruz kalmıştı. Bazı kıskırtmaların etkisinde kalan Sultan vezirinin haddi aşan davranışlarda bulunduğunu görünce ona bir mektup gönderip "Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun kuralları vardır. Fakat benim nâibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde de naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın..." dedi. Nizâmülmülk de mektubu getirenlere sultana deyiniz ki, "Eğer benim saltanatta şeriki, mülkünde ortağı olduğumu bilmiyorduydu şimdi bilsin ki, bugün bulunduğu mevki ve ikbâle benim fikir ve tedbirimle geldi. Sultan babası öldürüldüğünde işlerini nasıl idare ettiğimi hanedan mensuplarının ve diğerlerinin başlattığı isyanları nasıl bastırduğımı ve âsîleri nasıl tenkîl ettiğimi hatırlamıyor mu? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi..."²⁰ diyerek o güne kadar takip ettiği üslûp ve davranışı terketmiştir.

Görüldüğü gibi Nizâmülmülk Sultan ile aralarındaki münasebetler bozulunca ona hanedan mensuplarının isyanlarının bastırılmasında ve merkezî otoriteyi tesisinde ne kadar önemli rol oynadığını hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir.

Selçuklu-Abbâsî İlişkilerindeki Hizmetleri

Nizâmülmülk Abbâsî halifelerine karşı çok saygılı olduğu gibi Dârü'l-hilâfe üzerinde de çok etkiliydi. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ı Abbâsî halifeleriyle ilişkilerinin müsbet yönde kanalize edilmesinde de her zaman önemli hizmetlerde bulunmuştur. Sultan ile halife arasında herhangi bir problem, huzursuzluk veya kırınglık olursa onları çözmek ve gidermek için tarafları her zaman soğukkanlı ve ılımlı hareket etmeye teşvik etmiş ve önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Nizâmülmülk hem Sultan Alp Arslan hem de Sultan Melikşah döneminde iki devlet arasındaki münasebetleri genelde büyük bir uyum içerisinde seyretmesini sağlamış, zaman zaman ortaya çıkan ihtilafları da siyasî dehasıyla halletmeyi başarmıştır. Hilafetle saltanatın uyum içinde çalışmasını siyasetin temeli kabul eden Nizâmülmülk halife ile sultan arasındaki ilişkileri

¹⁹ İbnü'l-Esîr, X, 129-130.

²⁰ İbnü'l-Esîr, X, 177-178.

geliştirmeye özel bir önem atfetmiştir. Bu gayretleri ve çalışmaları halifeler tarafından takdirle karşılanmış ve Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından kendisine Kıvâmüddeve ve'd-dîn, razıyyü emîri'l-mü'minîn lakap ve unvanları verilmiştir. Nizâmülmülk de Abbâsî halifelerinin rızasını almaktan çok büyük memnuniyet duyardı.²¹ Nizâmülmülk aynı duygu ve düşüncelerle iki hanedan arasındaki siyasî evlilikleri desteklemiş ve bu evliliklerin gerçekleşmesinde bizzat rol almıştır.

Halife Kaim-Biemrillâh'ın torunu Uddetü'd-dîn (Muktedî Biemrillah) ile Sultan Alp Arslan'ın Seferiyye Hatun'dan doğan kızının Şevval 464'te (Haziran 1072) Nişabur'da kıyılan nikâh merasiminde kız tarafını Sultan Alp Arslan'ın vekili sıfatıyla Nizâmülmülk, oğlan tarafını da Uddetü'd-dîn'i temsilen Amîdüddeve İbn Cehîr temsil etmiştir.²²

Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillah'ın Sultan Alp Arslan'ın kızının vefatı üzerine Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile evlenmesinde de yine Nizâmülmülk'ün önemli rol oynadığını görüyoruz. Halifenin veziri Fahrüddeve İbn Cehîr Mahmelek Hatun'u istemek için babası Sultan Melikşah'ın yanına İsfahan'a gitti (474/1081-1082). Nizâmülmülk bu konuda son sözü Terken Hatun'un söyleyeceğini bildiği için Fahrüddeve'ye birlikte Terken Hatun'u ziyaret etmenin daha doğru olacağını söyledi. İki birlikte gidip Terken Hatun'dan kızı Mahmelek Hatun'u Halife Muktedî-Biemrillah'a istediler. Terken Hatun Gazne Sultanı ve Karahanlı hükümdarlarının kızına dünür olduklarını, onu evlatlarıyla evlendirmek istediklerini ve bunun için 400.000 dinar verdiklerini, eğer halife bu meblağı ödeyecek olursa onu diğerlerine tercih edeceğini söyledi. Bunun üzerine Halife Kaim-Biemrillah'ın hanımı ve Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun, Nizâmülmülk ve Fahrüddeve Terken Hatun'a, Mahmelek Hatun'un halifeyle evlenmesinin bir şeref olduğunu, ayrıca halifeden para istenemeyeceğini söyleyip onu ikna ettiler. Bu konuşmalardan sonra Terken Hatun 50.000 dinar mehr-i muaccel ve halifenin yalnızca Mahmelek Hatun ile evli kalması şartıyla evliliğe rıza gösterdi. Düğün 480 yılı Safer ayında (Mayıs 1087) yapıldı.²³

Vezir Nizâmülmülk siyasî dehâsıyla Sünnî İslâm dünyasının manevî lideri olarak kabul edilen Abbâsî halifeleri ve Tuğrul Bey'in Bağdat seferinden

²¹ Sübkî, IV, 322.

²² İbnü'l-Cevzî, VIII, 273-274; İbnü'l-Esîr, X, 75-76; Bundârî, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 155-157; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, İstanbul 2017, s. 42-43; Piyadeoğlu, s. 211.

²³ İbnü'l-Esîr, X, 115; Bundârî, s. 72-73; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 245-246; Kafesoğlu, s. 97.

(449/1055) sonra siyasî iradeyi ellerinde bulunduran Selçuklu sultanları arasındaki ilişkilerin bazı sıkıntılara rağmen ahenk içinde yürütülmesini sağlamıştı. Ancak onun ölümünden (485/1092) sonra bu âhenk bozulmuş ve sultanlar halifeyi tehdit ve azl edecek duruma gelmişlerdi.²⁴

Meselâ Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin bozulduğu bir dönemde Mahmelek Hatun'un kocası Halife Muktedî-Biemrillah ile geçinemeyip mutsuz olduğunu Sultan Melikşah'a bildirmesi üzerine sultan kızını derhal Bağdat'tan İsfahan'a getirtti. Halifeden intikam almaya karar veren Sultan Melikşah Halife Muktedî-Biemrillah'ın bu evlilikten dünyaya gelen oğlu Ca'fer'i veliahd ilan etmesini ve hilafet makamına onun geçmesini istedi; Melikşah onun adına İsfahan'da Bâzâr-ı Leşker'de bir Dâru'l-hilâfe (halifelik sarayı) yaptırıp ona "emîrü'l-mü'minîn" (müminlerin emîri = halife) diye hitab etmeye, onun adını ve lakabını hutbelerde zikrettirmeye başladı.²⁵ Halbuki Halife Muktedî-Biemrillah büyük oğlu Mustazhir-Billah'ı veliahd ilân edip onun adına biat almıştı. Sultan Melikşah kararında ısrar ediyor ve büyük oğlunu veliahdlikten azletmesini, Bağdat'ı Ca'fer'e teslim edip Basra'ya gitmesini istiyordu. Halife sultanı bu fikrinden vazgeçirmek için ne yaptıysa da sonuç alamadı.²⁶

Halife Muktedî-Biemrillah sultanın talebini reddedince Sultan Melikşah derhal Bağdat'ı terketmesini istedi. Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) kısa bir süre sonra Şevval 485 (Kasım 1092) tarihinde meydana gelen bu hadise saltanat-hilafet ilişkilerinin Nizâmülmülk'ün gayretleri sayesinde müsbet bir seyir takip ettiğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Halife Muktedî bu emri yerine getireceğini, ancak kendisine hazırlanması için on günlük bir süre verilmesini istedi. Sultan: "Bir saat bile olsa, kabul etmem!" diyerek teklifi reddettiysen de Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim ve diğer devlet erkânı sıradan bir insanın bile taşınmak için birkaç güne ihtiyacı olduğunu söyleyip sultanı, halifeye on günlük mühlet vermesi için razı ettiler.²⁷

Hasan Sabbah ve Bâtınîler'e Karşı Mücadeledeki Hizmetleri

İslâm esaslarını insanı dalalete sürükleyecek şekilde te'vil eden ve haramı helal kabul ederek Kur'an ve sünnet dairesinden çıkan Bâtınîler, nasların zâhirî

²⁴ Geniş bilgi için bk. Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devletiyle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.

²⁵ Râvendî, *Râhatü's-südü'r ve âyetü's-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, 137; İbnü'l-İbrî, I, 134.

²⁶ İbn Hallikân, V, 288-289.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 162; İbn Hallikân, V, 288-289; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 11.

mânasını kabul etmez ve âyet ve hadislerin gerçek anlamlarının ancak masûm imamlar vasıtasıyla öğrenilebileceğini ileri sürerlerdi.²⁸ Bâtınîler Sünnî İslâm düşüncesini benimseyen Abbâsîler ve Selçuklular'a karşı fikrî, siyasî ve askerî alanda önemli mücadeleler vermişlerdir.

Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu olan Hasan Sabbah tarafından geliştirilen ve Şehristânî'nin "ed-Dâvetü'l-cedîde" (Yeni davet)²⁹ adını verdiği bu yeni propaganda metoduyla, sağını-solunu ayırt etmekten aciz kimseler aldatılarak Bâtınî (Nizârî-İsmâîlî) mezhebine kazandırılıyordu ve bunlar vasıtasıyla muhaliflerini hançerle bertaraf ediyorlardı. Hasan Sabbâh Bâtınîler'in beyinlerini yıkamak suretiyle Selçuklu Devleti'ne karşı isyana sevk ediyor, Selçuklu devlet adamı ve kumandanlarını katlettiyordu.³⁰ Abdülkahir b. Tâhir el-Bağdâdî onların Selçuklular'dan önce de mevcut olan düşünce ve faaliyetlerini şöyle değerlendirir: "Bâtıniyye'nin müslümanlara verdiği zarar Yahudilerin, Hıristiyanlar ve Mecûsîler'in verdikleri zarardan daha büyüktür. Hayır, hayır Dehriyye'nin (Materyalistlerin) ve kâfirlerin öteki kollarının sebep olduğu zararlardan daha büyüktür... Bâtıniyye'nin rezaletleri kum taneleri ve yağmur damlalarından daha fazladır".³¹ Bağdâdî, Selçuklular döneminde Hasan Sabbah ve fedailerinin yaptıklarına ve işlediği cinayetlere şahid olsaydı herhalde onları daha şiddetle tenkid ederdi.

Başlangıçta Ortadoğu'da Şiî-Fâtımî hakimiyeti tesis etmeye çalışan Hasan Sabbah 483 (1090) tarihinde Alamut'u ele geçirdikten sonra burayı karargâh edinerek Selçuklular'a karşı gerçekleştirilen operasyonları idare etmeye başlamıştı.³² Hasan Sabbâh ve fedâileri siyaseten karşı olduğu Abbâsî ve Selçuklu devletlerini yıkmak, devlet adamları ve kumandanlarını ortadan kaldırmak suretiyle ülkede terör havası estirmişlerdir. Hasan Sabbah'ın muhaliflerini hançerle öldürtmek amacıyla fidâiler (fedailer) adıyla bir örgüt kurmuştu. Hasan Sabbah bunlara önce haşîş (esrar) çektirmek suretiyle zihinlerini bulandırıyor ve

²⁸ Geniş bilgi için bk. "Batıniyye", *DİA*, V, 190-194; Abdü'l-Kahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, İstanbul 1979, s. 219-241; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007, s. 126-152.

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1975, I, 192.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 121; M. Şerefeddin, "Bâtıniler ve Hasan Sabbah", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Teşrin-i sâni (İstanbul 1926), IV, 22.

³¹ Bağdâdî, s. 219.

³² Hasan Sabbah hakkında geniş bilgi için bk. Bernard Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 33-54; Abdülkerim Özyayın, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI, 347-350; İsmail Kaygusuz, *Nizârî İsmâîlî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2004; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2011; Farhad Daftary, *Muhalif İslam'ın 1400. Yılı İsmailîler Tarih ve Kuram*, (trc. E. Özkaya), Ankara 2001.

sonra da Bâtınî düşünceyi benimsemeyenleri katletmek üzere görevlendiriyordu. Fedâîler Hasan Sabbah'ın emirlerini mutlak mânada yerine getiriyor ve hançerle muhaliflerini bertaraf ediyorlardı. Kaynaklardaki malumata göre Bâtınîler'in öldürdüğü ilk kişi Sâveli bir müezzin idi. Onların davetini kabul etmediği ve kendilerini ihbar etmesinden endişe ettikleri için onu katletmişlerdi.³³ Hasan Sabbah başta kendisiyle mücadele eden Vezir Nizâmülmülk olmak üzere birçok kişiyi fedailer vasıtasıyla hançerle öldürtmüştür.

Bâtınîler tarafından öldürülen ilk devlet adamı olan Nizâmülmülk, Sultan Melikşah ile birlikte Selçuklu Devleti için ciddi bir tehlike teşkil eden Hasan Sabbâh ve Bâtınîler'le mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmişlerdi.

Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk hem askerî sahada hem de kurdukları Hanefî ve Şâfiî (Nizamiye) medreselerinde yetiştirdikleri âlimlerle dinî sahada Şî-Bâtınî düşünceye karşı sistemli bir mücadele verdiler. Bürokraside görev alan kadı ve devlet adamları da Bâtınîlikle mücadelede önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. Başta Gazzâlî olmak üzere birçok ilim adamı yazdıkları eserlerle Bâtınîler'i fikrî sahada çökertmeye ve Bâtınî inanç ve düşüncenin İslâm'ın temel esaslarına aykırı olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.³⁴ Tarihçiler özellikle Nizamiye medreselerinin yaygınlaşmasıyla Ehl-i sünnet dışı fikrî akımların tesirinin azaldığını ve sapkın düşüncelerin giderek yok olduğunu ifade etmişlerdir.³⁵

Sultan Melikşah ve vezirini meşgul eden en önemli siyâsî ve askerî olaylardan biri de Hasan Sabbah liderliğinde Alamut'ta kurulan Nizârî-İsmâilî Devleti'nin siyâsî ve askerî faaliyetleriydi. Sultan ve veziri Nizâmülmülk Hasan Sabbah ve Bâtınîler'i şiddetle tenkîl etmek için Emîr Yoruntaş'ı görevlendirmiş, Alamut kalesi ele geçirilmek üzereyken Yoruntaş'ın ölümüyle (484/1091) muhasara sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra aynı görev Koltaş ve Arslantaş'a verilmiş, ancak yine başarı sağlanamamıştır (Şaban 485/Eylül 1092). Emîr Kızılsarıg da Nizâmülmülk ve Melikşah'ın vefatı yüzünden kuşatmadan bir netice alamadan dönmek zorunda kalmıştır.³⁶

Vezir Nizâmülmülk'ün ve ondan kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah'ın ölümüyle (16 Şevval 485/19 Kasım 1092) başlayan fetret devrinde taht kavgaları ve Haçlı seferleri Hasan Sabbah ve Bâtınîler'e bekledikleri fırsatı vermiş, kargaşa

³³ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, X, 313.

³⁴ Gazzâlî, *Fedaihu'l-Bâtmiyye*, (trc. Avni İlhan), *Bâtınîliğin İç Yüzü*, Ankara 1993.

³⁵ İbn Asakîr, *Tebyinü kezîbi'l-müfteri*, (nşr. Zahid el-Kevserî), Beyrut 1979, s. 319; Râvendî, I, 134; Seyfullah Kara, s. 178.

³⁶ Kafesoğlu, s. 128-135; Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *DİA*, II, 336-337.

ortamından yararlanan Bâtınîler bazı kaleleri ele geçirmiş ve cinayetlerine yenilerini eklemiştir.³⁷

Hem Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk hem de fetret devrindeki Bâtınî faaliyetlerine şahit olan vezir ve tarihçi Enûşirvan b. Hâlid-i Kâşânî (ö. 532/1137) yaşadığı dönemde Sünnî müslümanların içinde bulunduğu acıklı durumu şöyle tasvir eder: "Felaketler geldi. Tuhaf olaylar oldu... Neticede İsmâîlîler (Bâtınîler) birdenbire büyük bir güç sahibi oldular. Bunlar yoldan güvenliği kaldırdılar. Büyüklere ölüm yağdırdılar. Bir Bâtınî kendisinin öldürüleceğini bile bile bir topluluğa hücum etmekten çekinmezdi. Hükümdarlardan hiçbiri kendini bunlardan korumak için çare bulamadı. Onlardan endişeye kapılan halk ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edip bunlarla mücadeleye girerken bir kısmı da barış içinde onlara bulaşmadan yaşamayı tercih etti. Bâtınîler'e açıktan düşmanlık edenler onların saldırılarına maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşadılar. Onlarla barış içinde yaşayanlar ise Bâtınîler'in fikir ve inançlarını paylaşmakla itham edildiler. Bunlar halkın her sınıfına karışmış olduklarından hiç kimse bu ithamlardan kurtulamadı. İnsanlarda Bâtınîler'den korunmak düşüncesinden başka bir düşünce kalmadı. Tahta çıkan sultanlar kendi adamlarına bile güvenemez olmuştu. Halk sultanın Bâtınîler'i ciddî olarak ortadan kaldırmaya giriştiğini görünce aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı intikam almak için birbirlerini Bâtınîlik ve zındıklıkla suçlayıp ihbar ettiler.³⁸

Mezhep Çatışmalarına Son Vermek Amacıyla Yaptığı Hizmetler

Ortaçağ'da Batı Hıristiyan dünyasında olduğu gibi İslâm aleminde de taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmaları toplumu birbirine düşüren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Büyük Selçuklular döneminde de (1040-1157) hem siyasî ve itikadî mezhepler, hem de fikhî mezhepler arasında fikrî münazara ve mücadeleler yanında silahlı çatışmalar da vuku bulmuş ve birçok kişi hayatını kaybetmiş, farklı mezhep mensuplarına ait binalar, mescid ve medreseler tahribâta maruz kalmıştır.

Selçuklular'ın hâkim olduğu topraklarda en yaygın siyasî ve itikadî mezhepler Eş'ârîlik, Mâtürîdîlik, Selefilik, Şîilik, Kerrâmîyye ve Mu'tezile idi. Halkın çoğunluğunun mensup olduğu fikhî mezhepler ise Hanefîlik, Şâfîlik ve Hanbelîlik idi. Mâlikîler'in sayısı oldukça azdı. Bunların dışında da siyasî-itikadî ve fikhî alanda daha başka mezheplerin de mevcut olduğunu belirtmeliyiz. İslâm

³⁷ Özeydın, *Sultan Berkıyaruk*, s. 84-92.

³⁸ Bundârî, s. 66-68.

dünyasında Sünnî-Şîî çatışmaları oldukça yaygındı.³⁹ Sultan Alp Arslan ve Melikşah döneminde de vuku bulan bu çatışmalar birçok günahsız insanın kanının dökülmesine ve devlet otoritesinin sarsılmasına sebep olduğu için şahneler, amîdler, kadılar, vezirler hatta bizzat sultanlar ve halifelerin müdahalesiyle sonlandırılarak devlet otoritesi tesis edilmekte ve halkın huzur ve güvenliği sağlanmaktaydı. Ancak Sünnî mezhep mensupları da zaman zaman kendi aralarında taassuptan kaynaklanan düşüncelerle birbirlerini tekfir ettikleri gibi çok sayıda insanın ölümüne sebep olan kanlı çatışmaların içinde de yer almışlardır.⁴⁰ Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Küdürî Mu'tezîlî-Şîî veya Mu'tezîlî-Hanefî olduğu için Eş'arî ve Şâfîler'e karşı sert, acımasız ve düşmanca bir tutum takınmış, bu yüzden başta İmamü'l-Haremeyn Cüveynî, Furâtî, Ebû Sehl ve Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî olmak üzere pek çok ulema memleketlerini terketmek zorunda kalmıştır. Nizâmülmülk vezaret makamına geçince Amîdülmülk Küdürî'nin Eş'arîler'i tel'în ve takip siyasetine son vermiş ve bu politika yüzünden yurtlarından ayrılan âlimlerin tekrar memleketlerine dönmelerini sağlamıştır.⁴¹

Selçuklular döneminde Sünnî mezhep mensupları arasındaki kanlı çatışmaların daha çok Eş'arîler'le Hanbelîler arasında cereyan ettiği görülmektedir. Ünlü Hanbelî âlim Abdullah el-Ensârî'nin Herat'ta Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan bir münazarada yaptığı konuşma Eş'arîler'in tepkisini çekmiş ve Nizâmülmülk'e şikâyet edilmiştir. Ancak Nizâmülmülk şikâyetlere kulak asmamış ve "münazarayı siz istemiştiniz. Böyle bir konuşmayı yapan kişi âsî sayılamaz" demiş ve kendisine hil'at göndermişti.

Ehl-i sünnet içinde en mutaassıp grubu oluşturan, başkasına fikir hürriyeti tanımayan Selefi-Hanbelîler'in kendilerine muhalif görüşleri şiddetle reddettikleri ve onlara baskı uyguladıkları görülmektedir. Yapılan tartışmalar zaman zaman çığırından çıkarak hakaret düzeyine varmış ve meydana gelen olaylarda pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Böyle durumlarda devlet olaylara müdahale etmek zorunda kalmıştır.

Ünlü Hanbelî âlim Hatîbü'l-Acem Abdullah el-Ensârî, sürekli Eş'arîler aleyhinde konuşurdu. Sultan Alp Arslan Herat'a geldiğinde ona Abdullah el-Ensârî'nin Allah'ı bir heykel şeklinde tasavvur ettiğini söyleyerek onu sultanın gözünden düşürmek istediler. Sultan Ensârî'yi huzuruna çağırıp iddiaları

³⁹ İbnü'l-Cevzî, IX, 26-38; İbnü'l-Esîr, X, 177; Seyfullah Kara, s. 219-223.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Seyfullah Kara, s. 247-305.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, 46.

sorunca bunun bir iftira olduğunu söyledi. Bunun üzerine sultan ona haksız isnad ve iftirada bulunanları cezalandırdı.⁴²

Sultan Melikşah zamanında Eşârî-Hanbelî çatışmaları daha da şiddetlendi. 470 (1077) tarihinde İskenderânî nisbesiyle tanınan Şâfiî fakihi Sûku's-Sülâsâ'da Hanbelîler'i tekfir edince olaylar çıktı. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin sebep olduğu mezhep çatışmaları yüzünden devletin camilerde vaazları yasakladığı ve ancak dört yıl sonra 473'te (1080) buna izin verildiği görülmektedir.⁴³ Şehir ve bölgelerdeki en büyük sivil otorite olan amîd bu çatışmaları Deylem ve Horasanlılar'dan müteşekkil askerlerle bastırmış ve bu sırada 10 küsur kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁴

475 (1083) yılında Eş'arî ulemadan Şerif Ebu'l-Kasım el-Bekrî Nizâmülmülk'ün ilgisine mazhar olmuş ve Bağdat'ta vaaz vermesine izin verilmişti. Bekrî daha sonra Hanbelîler'in yoğun olduğu Mansur Camii'nde vaaz vermeye başladı. Bağdat şahnesi Hanbelîler'le Eş'arîler arasındaki düşmanlığı bildiği için çıkması muhtemel olaylara karşı bir muhafız birliğini caminin kapısına yerleştirdi. Bekrî vaaz sırasında Hanbelîler'i tekfir edince büyük olaylar çıktı ve şahne silahlı birliklerle müdahale ederek olayları bastırdı. 478 (1085) yılında bir felsefecinin yaptığı konuşmadan rahatsız olan Abdullah el-Ensârî olaylara sebep olmuş ve konuşmayı yapan şahıs Fusenc'e kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak Abdullah el-Ensârî'nin adamları onu Fusenc'e kadar takip ederek dövmüşlerdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk Abdullah el-Ensârî'yi Herat'tan uzaklaştırmıştır. Aynı şekilde mutaassıp Eş'arî âlim Ebu'l-Fütûh el-İsfahânî de Bağdat'ta karışıklıklara sebep olduğu için şehirden uzaklaştırılmıştır.

Nizâmülmülk her ne kadar Eş'arî-Şâfiî ekolünü benimsemiş ve desteklemiş olsa da Sünnî mezhepler arasındaki bu çatışmaları asla tasvip etmemiş, ancak kamu otoritesini tehlikeye atacak kanlı olaylara, fitne ve karışıklıklara sebep olunca huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla müdahale etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵ Nitekim ölümle sonuçlanan böyle bir çatışmadan sonra meşhur Şâfiî fakihi Ebû İshak eş-Şirâzî'nin Hanbelîler'den şikâyetçi olduğunu belirten mektubu Nizâmülmülk'e ulaşınca Nizâmülmülk cevâbî mektubunda Selçuklu sultanının sünnî mezhepler arasında bir fark gözetmediğini, birini diğerine tercih

⁴² M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925), s. 111; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 97.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, VIII, 326; Seyfullah Kara, s. 303.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, VIII, 312.

⁴⁵ Devlet-ulema münasebetleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklular'da Ulemâ/sûfi-Devlet İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013, s. 335-345.

eden bir siyaset takip etmediğini söylemiş, gayelerinin sünnî düşüncüyü güçlendirmek olduğunu ve Nizamiye Medresesi'ni ihtilafları ve ayrılıkları körüklemek için değil ulemayı ve sünnîliği yüceltmek için kurduğunu, ayrıca İmam Ahmed b. Hanbel'in de büyük imamlardan biri olduğunu söylemiştir.⁴⁶

İkta Sisteminin Geliştirilip Bütün Ülkede Yaygınlaştırılmasındaki Hizmetleri

Malum olduğu üzere iktâ devletin tasarrufundaki arazilerin mülkiyet, işletme veya yararlanma hakkının bilhassa Selçuklular'dan itibaren muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık kumandan, asker ve devlet adamlarına tahsis edilmesi demektir.⁴⁷

Nizâmülmülk İslâm dünyasında daha önce de mevcut olan iktâ usûlünü Türk-İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle daha sistemli bir hale getirip bütün ülkede uygulamaya koymuştur. Selçuklular tarafından ilk olarak Sultan Melikşah döneminde 466 (1073) yılında tatbik edilmeye başlanan askerî iktâ sistemi 480 (1087) yılından itibaren bütün ülkede büyük ölçüde uygulamaya konulmuştur.⁴⁸

Göçebe Türkmenler'in Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve fetih harekâtında önemli hizmetleri olmakla birlikte onların eski geleneklerini devam ettirip yağmacılık yapmalarına mani olmak ve onları toprağa bağlı bir unsur haline getirmek gerekiyordu. Ayrıca ordunun masraflarını hazineye hiçbir yük getirmeden karşılamak ve toprakların ekilip biçilmesiyle mamur hale gelmesini, ülkenin refah seviyesinin yükselmesini temin etmek icap ediyordu. İşte Nizâmülmülk bunları ve benzeri sıkıntıları ortadan kaldırıp, ihtiyaçları karşılamak, askerî ve idarî unsurlarla reyâ arasındaki menfaatlerin ahenk içinde yürütülmesini sağlamak maksadıyla iktâ sistemini uygulamaya koymuştur.⁴⁹

Nizâmülmülk geliştirdiği askerî ve idarî iktâ sistemiyle hazineyi büyük bir malî külfetten kurtardığı gibi tarım arazilerini iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmiş ve böylece ülkenin refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır. Zira daha önce karışıklıkların hüküm sürdüğü bölgelerde üretim yapılamıyor ve dolayısıyla hiçbir gelir elde edilemiyordu. Bundârî bu konuda şu malûmâtı nakleder: "Eskiden memleketten mal toplayıp askerlere sarfetmek âdet idi. Kimsenin iktâ yoktu. Nizâmülmülk ülke karışıklıklar içinde olduğu için vergi toplanamadığını ve mahsûl elde edilemediğini görünce araziye iktâ olarak askerlere taksim etti ve buradan elde edilen gelirleri askerlerin masraflarına

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, VIII, 312; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 193-194.

⁴⁷ Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 949; Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, 45.

⁴⁸ Râvendî, I, 126.

⁴⁹ Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952.

ayırdı. Bu sayede askerler kendi menfaatlarına uygun olduğu için araziyi işletmeye itina gösterdiler. Böylece memleket kısa zamanda ma'mûr hale geldi".⁵⁰

İktâ sahipleri (muktâlar) bütün ihtiyaçlarını iktâ gelirinden sağlarlar ve devlet hazinesine yük olmazlardı. Muktâlar kendilerine tahsis edilen vergi (mâl-i hak) dışında reayadan hiçbir talepte bulunamazlardı. İktâ sistemiyle askerlerin toprağa bağlanması sayesinde ücretli askerlerden müteşekkil merkez kuvvetleri hariç ordunun büyük bir kısmını teşkil eden iktâ sahipleri kendi geçimlerini ve seferde muhtaç oldukları erzak, at, silâh, çadır gibi bütün teçhizat ve lojistiklerini kendi iktâlarından sağlıyorlardı. Muktâlar Sultanın emriyle kumandanlarının sevk ve idaresinde sefere katılan bu askerler hizada askerî eğitimle veya kendilerine tevdi edilen diğer görevlerle meşgul olurlardı.⁵¹ Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) askerî iktâ sistemi sayesinde adları divana kayıtlı 46.000 süvarinin çıktığı iktâlar ülkenin her tarafına dağıtıldı, böylece ordunun gittiği her yerde gerekli erzak ve silâh hazır bulunduruldu.⁵²

Merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na iktisadî ve askerî açıdan büyük yararlar sağlayan iktâ sistemi taht kavgaları, isyanlar ve Batınî faaliyetleri yüzünden merkezî otoritenin zaafa düştüğü dönemlerde kumandanlar (ümerâ) ve atabegler bu sistemi kötüye kullanmışlar, iktâ sahipleri buldukları yerlerdeki özel mülkleri gasbetmişlerdir. İdarî iktâ ise kanunsuz bir şekilde babadan oğula geçmiş veya sözleşmeyle tasarruf edilen mülkiyete dönüşmüştür.⁵³

İktâ sahiplerinin buldukları yerlerdeki arazinin ıslahı ve tarımın gelişmesi için çalışmaları, iktâlarının ellerinde kalacağından emin olmalarına hatta verâset yoluyla çocuklarına intikal etmesine bağlı idi. Bundan dolayı Selçuklular görevlerini sürdürmeleri şartıyla iktâlarını hayatları boyunca muktâların ellerinde bıraktıkları gibi sadece mülkiyette cârî olan miras yoluyla babadan oğula intikal etmesini de sağladılar.⁵⁴

Nizâmülmülk *Siyasetnâme'*de iktâ sisteminin en mükemmel şekliyle uygulanması için birtakım direktifler vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre halkın menfaatlarını her zaman ön plânda tutan ve bundan dolayı mükûs ve darâib gibi bazı gayr-i şer'î vergileri kaldıran⁵⁵ Nizâmülmülk iktâ sahiplerinin

⁵⁰ Bundârî, s. 59.

⁵¹ Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952-954; Sadî S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47.

⁵² Râvendî, I, 128.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Sadî S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47; Omid Safi, *Religion and Politics in Saljuq Iran*, Karachi 2007, s. 45, 78, 81, 83, 87-89.

⁵⁴ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952-959.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, 180.

(muktâlar) iktâ arazisinde yaşayan reâyaya haksızlık edemeyeceklerini, onlardan alacakları vergileri (mâl-i hak) iyilikle almalarını, reayanın ailesini, emlâk ve eşyasını emniyet altında tutmalarını, reâyânın herhangi bir konuda şikâyeti varsa bunun dergâha (saraya) ulaştırılmasına engel olmamalarını, aksine hareket edenlerin iktalarının ellerinden alınacağını, zira mülk ve raiyyetin sadece Sultan'a ait olduğunu,⁵⁶ muktâların ve âmillerin devlet arazisine sıkıca yerleşip reayayı rahatsız etmemeleri maksadıyla bir-iki yılda bir değiştirilmesini, bu sayede halka daha dürüst ve iyi davranacaklarını, dolayısıyla da ülkenin mamûr ve müreffeh olacağını belirtir.⁵⁷ Ayrıca muktâların iktalarına sahip çıkmalarını, başkalarına asla devretmemelerini, orduya ödemeleri gereken parayı tesbit ve tayin etmelerini, süvarilerden vefat eden veya herhangi bir sebeple ortadan kaybolanların geciktirilmeden dergâha bildirilmesini, ihtiyaç duyulması halinde askerlerini emre âmâde tutmaları gerektiğini, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağını bildirir.⁵⁸ Eğer bir bölgeden olumsuz haberler gelirse derhal güvenilir (hâs) adamlar gönderilerek durumun tetkik edilmesini, muktâ, reâya ve âmil hakkında inceleme yapılmasını ve sonucun derhal Sultan'a bildirilmesini emreder.⁵⁹

Nizâmülmülk'ün İlim ve Ulemâya Hizmetleri

Nizâmülmülk Şiî-Bâtınî düşüncüyü benimseyen Fâtımîler'in Sünnî olan Abbâsîler ve Selçuklular'ı yıpratmak, devlet otoritesini sarsmak ve zayıflatmak amacıyla giriştikleri siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra tesis ettikleri Daru'l-hikme'de (Dâru'l-İlim) yetiştirdikleri dâîler (Şiî-Bâtınî propagandacılar) vasıtasıyla Şiî-Bâtınî düşüncüyü yaymak için ilmî sahada da yoğun bir propaganda başlattıkları bir dönemde Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek ve halkı Şiî-Bâtınî propagandaya karşı korumak niyetiyle ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar verdi. Bu hususta Sultan Alp Arslan'ın ve daha sonra da Sultan Melikşah'ın izni ve desteğiyle Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Maverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde medreseler kurdu. Bu medreseler İslâm dünyasında öylesine şöhrete kavuştu ki, Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra kurulan bazı medreseler de Nizamiye Medreselerini örnek aldıkları için aynı adla anılmıştır.⁶⁰ Bazı tarihçiler de⁶¹ muhtemelen Bağdat

⁵⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982, s. 41.

⁵⁷ Nizâmülmülk, s. 51.

⁵⁸ Nizâmülmülk, s. 127-128.

⁵⁹ Nizâmülmülk, s. 170.

⁶⁰ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 358-359; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'sîrât-i ilmî ve ictimâ'î-yi Ân*, Tahran 1374, s. 229-252.

Nizamiye Medresesinin dünya çapındaki şöhretinden dolayı Nizamiye medreselerinin İslâm tarihindeki ilk medreseler olduğu zehabına kapılmışlardır.

Nizamiye Medreselerinin devrin siyasî, ilmî ve dinî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş, birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizâmülmülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir. Nizâmiye Medreseleri dinî ilimlerin ve özellikle Şâfiî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilâf, cedel, usul ve kelâm ilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiş, Şâfiî mezhebi yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Bağdat Nizamiye medresesinin ilk müderrisi olan Ebû İshak eş-Şîrâzî Halife Muktedî Biemrillah'ın elçisi sıfatıyla Sultan Melikşah ile görüşmek üzere giderken Horasan yolculuğu boyunca uğradığı her yerde kendisinin yetiştirdiği kadı, müftü ve hatip olarak görev yapan bir öğrencisine veya dostuna rastladığını anlatır.⁶² Nizamiye medresesinden mezun olanların devletin hemen her kademesinde görev yaptığını dikkate alırsak devlet hayatında Şî-İsmailî düşünceye hem fikrî hem de idârî sahada set çekildiğini söyleyebiliriz.⁶³

Bu medreseler plan, teşkilât ve müfredatlarıyla tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Daha önceki medreseler özel kuruluşlar olduğu halde Nizâmiye Medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştır. Diğer medreselerin dinî eğitimin dışında özel bir hedefi bulunmazken Nizâmiye Medreseleri aynı zamanda siyasî amaçlarla kurulmuş, bilhassa Şî-Bâtınî düşüncenin sağlam delillerle bertaraf edilmesi ve topluma Eş'arî-Şâfiî düşüncenin benimsetilmesi amaçlanmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'te her çeşit yeniliğe karşı çıkan eğitim kurumları bu medreselerden etkilenmiş, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde okuyan İbn Tûmert, Mağrib'e döndükten sonra Sünnî medreselerin müfredatı üzerinde büyük değişiklikler gerçekleştirmiştir. Salerno, Paris ve Oxford gibi Batı'da kurulan üniversitelerin de Nizâmiye Medreseleri'nden etkilendiği ileri sürülmektedir.⁶⁴

⁶¹ İbn Hallikân, I, 129; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî (ahbâri) Mısır ve'l-Kahire*, (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1387/1967, II, 255-256; Abdülkerim Özeydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324-327.

⁶² Sübkî, IV, 216.

⁶³ Selçuklular döneminde Şâfiilik için geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 73-78.

⁶⁴ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980-81, II, 631; Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese: Higher Education in Medieval Islam The Madrasa* (Çeviren Recep Duran), baskı yeri ve tarihi yok, s. 34-39; Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri Selçuklu Devri Üniversiteleri*, İstanbul 2017.

Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk din bilginlerine (fukahâ = ulema) ve sûfilere saygı göstermeleri ve onlara hayatlarını sürdürmeleri için beytûlmaldan gereken parayı tahsis etmelerini hükümdarların görevleri arasında sayar. Ona göre hükümdar haftada bir veya iki defa âlimleri huzura kabul edip onlardan dini öğrenmeli, bilmediği şeyleri onlara sormalıdır. Böylece din ve dünya işlerini daha doğru bir şekilde yürütme imkânı bulur. Bu sayede hiçbir kötü mezhep ve bid'at ehli onu doğru yoldan saptıramaz. Sultanın ulemaya ilgisini duyan halk da ilim öğrenmeye ve bilgiye fazla rağbet eder.

Nizâmülmülk'e göre din ve devlet (mülk, hükümdarlık) ikiz kardeş gibidir. Ülkede çıkan karşılıklar dine de zarar verir. Dinî sahada herhangi bir bozulma olursa ülkede de fitne-fesat çıkar. Bu da hükümdarın gücünü ve otoritesini zayıflatır.⁶⁵ Hükümdarlar devlet işlerinde ulemâ ile istişare etmelidir. Ulema ve tecrübeli insanların görüşlerine müracaat edilerek alınacak tedbir ve kararlar daha isabetli olur.⁶⁶ Ulemaya mahsus lakaplar başkaları tarafından kullanılmamalıdır. Âlimler mecdüddin (dinin şerefi), şerefü'l-İslâm, seyfü's-sûnne (sünnetin kılıcı), zeynü'ş-şeria (şeriatin süsü) ve fahrü'l-ulema (âlimlerin övünç kaynağı) gibi lakapları kullanılmalı, hükümdar ve diğer yetkililer sıradan insanların bu lakapları kullanmasına izin vermemelidir. Ulema dışında din ve İslâm lakaplarını kullananlar ibret-i âlem için cezalandırılmalıdır.⁶⁷

Halk nazarında büyük bir itibarı olan ulema ve sûfilerin devlet tarafından desteklenmesi toplumun sultanlara daha fazla itibar göstermelerine ve onları daha fazla sevmelerine sebep oluyor, böylece iki kardeş müessesenin yani din ile devletin uyum içinde faaliyet göstermesi ülkedeki siyasi iktidarı ve istikrarı güçlendiriyordu.

Vezir Nizâmülmülk de sûfilere ve ulemaya büyük saygı gösterirdi. Onun meclisi hafızlar, ulema, dinî liderler ve mütedeyyin insanlarla dolup taşardı.⁶⁸ Bundan dolayı Zehebî, "Nizâmülmülk'ün devleti âlimlerin devletiydi" der ve Nizâmülmülk'ün zamanında ulemanın devlet üzerindeki etkisine dikkat çeker.⁶⁹ Nizamülmülk ayrıca sûfilerin ihtiyaçlarını karşılamaları için 80.000 dinar tahsis etmiştir.⁷⁰

Sûfilerin ve ulemanın sık sık Nizâmülmülk'ün meclisinde bulduklarını gören kâtiplerden biri: "Sen bu ulema taifesine meclisinin kapılarını gece-gündüz

⁶⁵ Nizâmülmülk, s. 75-76.

⁶⁶ Nizâmülmülk, s. 116.

⁶⁷ Nizâmülmülk, s. 203-294.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğr.), Beyrut 1405/1984, XIX, 96.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

demedi açık tutuyorsun. Onlar senin reâyanın işleriyle ilgilenmene mani oluyorlar, onlara emir versen de senin huzuruna ancak izin alarak gelseler ve seni rahatsız etmeseler” dedi. Bunun üzerine Nizâmülmülk: “Onlar İslâm'ın direkleridir, onlar dünya ve ahiret hayatının süsüdür. Eğer onlar başımın üzerine otursalar bile bunu onlara çok görmezdim”⁷¹ diye cevap verdi.

Nizâmülmülk o dönemin büyük âlimlerinden Ebu'l-Kasım Kuşeyri ile İmamü'l-Harameyn Cüveynî kendisini ziyarete geldiklerinde ayağa kalkar ve onları yanı başına oturturdu. Sûfi Ebû Ali Fârmedî kendisini ziyarete gelince ise onu ayakta karşılar ve kendi yerine oturturdu. Bu davranışının sebebi sorulunca Kuşeyrî ve Cüveynî gibi âlimlerin kendisine layık olmadığı iltifatlarda bulunduğunu, Fârmedî'nin ise kusurlarını ve yaptığı haksızlıkları anlatarak kendisini uyardığını ve onun ikazları sayesinde birçok yanlıştan geri döndüğünü söylemiştir.⁷² Şeyh Ebû Said-i Ebû'l-Hayr'ın oğlu Ebû Tahir İsfahan'da Nizâmülmülk'ün ihsan ve ikramına nail olmuş, bu yüzden bazılarının eleştirilerine maruz kalmıştı.⁷³

Terken Hatun'un veziri ve Nizâmülmülk'ün rakip ve düşmanlarından biri olan Tâcülmülk Ebû'l-Ganâim vezirini Sultan Melikşah'a şikâyet ederek: “Nizamülmülk her yıl sülilere, fakihlere ve kurrâya 300.000 dinar para veriyor. Eğer bu parayla bir ordu teşhiz edilecek olursa İstanbul'un surlarını bile fethetmek mümkündür” dedi. Bunun üzerine sultan Melikşah, Nizamülmülk'ü huzuruna çağırıp bu mesele hakkında bilgi istedi. Vezir cevaben:

“Ey Cihan hükümdarı! Ben yaşlı bir adamım. Eğer beni mezada çıkarıp satacak olsan bana kimse on dinardan fazla para vermez. Sen gençsin. Seni mezada çıkarıp satacak olsalar sen de 100 dinardan fazla etmezsin. Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun aziz kitabını hamil olanlara yılda 300 bin dinar sarfetsen çok mudur? Sen askerlere her yıl onun iki mislini sarf ediyorsun: Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en iyi nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarıyla sadece kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarfettiğim bu parayla öyle bir ordu teşhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Allah'a ulaşmalarına hiçbir şey engel olamaz.” dedi. Sultan Melikşah bu sözleri duyunca ağlamaya

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁷² İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁷³ Ocak, *Selçuklular'm...*, s. 125.

başladı ve: “sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt! Sana istediğin kadar mal hazırdır. Dünyanın serveti senindir” dedi.⁷⁴

Sultan Alp Arslan da Nişabur’da bir camiin önünden geçerken eski elbiseler giymiş bir gruba rastladı. Bunlar sultan için ayağa kalkmadıkları gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşırان Alp Arslan veziri Nizâmülmülk’e bu insanların kim olduklarını sordu. Nizâmülmülk onların dünya hayatına rağbet etmeyen, fakirlikleriyle iftihar eden şerefli ilim erbabı, fakihler olduğunu söyleyince sultan onlara ilgi duydu. Nizâmülmülk sözüne devamla “Eğer izin verirsiniz onlara kalacakları bir yer yaptırıp yiyeceklerini temin edeyim. Onlar da ilim tahsili ederek sultanın devletine dua ile meşgul olsunlar” dedi. Nizâmülmülk Alp Arslan’dan gerekli izni aldıktan sonra hazinenin parasıyla ülkenin her tarafında medreseler inşa etti.⁷⁵

Nizâmülmülk, aleyhindeki bu şikâyetlerin yersizliğini, kasıtlı olarak uydurulduğunu söyleyerek yerinde tedbir ve hikmetli sözlerle düşmanlarını bertaraf etmede başarılı olmuş ve jurnalcilerin sultan tarafından şiddetle cezalandırılmalarını sağlamıştır. Zaten Melikşah da devletin bel kemiği durumundaki vezirinin sadakatine inandığından bu gibi yerli yersiz şikâyet ve eleştirilerle sarsılmaması için büyük özen gösteriyordu. Gerçekten de Nizâmülmülk, o güne kadarki hizmetleriyle şahsından çok Selçuklu Devleti’nin ve sultanın şan ve şerefine artmasına çalıştığını birçok defa isbat etmişti. Bu vesile ile şu ilginç hadiseyi anlatmadan geçemeyeceğiz.

Bir defasında sultanın ordusu Ceyhun’u geçince Nizâmülmülk gemicilere verilecek ücretin Antakya’da ödenmesini istedi. Sultan gemiye binince gemiciler feryad edip: “Biz fakir insanlarız. Bizim geçimimiz bu sudandır. Eğer bir genç buradan Antakya’ya gitse yaşlı olarak döner.” dediler. Bunun üzerine sultan, Nizâmülmülk’e: “Ey peder, bu ne soğuk ve uygunsuz bir iştir. Bu vilâyette elimize bu kadar şey geçmiyor mu ki bu parayı Antakya’ya havale ediyorsun?” dedi. Vezîr: “Efendimiz! Onların bir yere gitmesine gerek yok. Uşaklarımız onların beratını altın para ile satın alır. Kulunuz bunu hükümdarlığı yüceltmek, padişahlığın büyüklüğünü göstermek amacıyla ve bütün dünyanın ülkemizin genişliğini sultanın buyruğunun nereden nereye kadar geçtiğini bilmeleri için emretti.” diye cevap verdi.⁷⁶

⁷⁴ Hüseyinî, s. 46.

⁷⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *Asâru’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd*, Beyrut 1960, s. 412; Ocak, *Selçuklular’ın...*, s. 123.

⁷⁶ Hüseyinî, s. 48; Bundârî, s. 57; Râvendî, I, 126; Aksarâyî, *Müsâmeretü’l-ahbâr Müsâyeretü’l-ahyâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 19; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1364, s. 431.

Nizâmülmülk dini ve ilmi ihya hareketine çok büyük önem vermiş, medreselere ilaveten zahid ve dervişler için ribatlar kurmuş, onlara maaş bağlamış ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuş ve gelirlerini öğrenci ve müderrislere tahsis etmiştir. Nizâmülmülk hayır kurumlarına ve medreselere bağışlanan vakıflarla yakından ilgilenir ve daima kamu yararını gözetirdi. Vakıfların idaresine güvenilir kişileri tayin ettiği gibi onları sürekli nezaret altında tutardı. Bunun günahundan sakınır ve herkesi vakıflar için çalışmaya teşvik ederdi. Vakıf mallarının bazı kötü niyetli kişiler tarafından istismar edilmesine izin vermezdi.⁷⁷

Nizâmülmülk sadece din bilginlerini ve mutasavvıfları himaye etmekle kalmamış, müsbet ilimler sahasındaki çalışmaları da teşvik edip desteklemiştir. Nitekim Sultan Melikşah 466 (1074) tarihinde yeni bir rasathane (gözlemevi) yaptırarak Vezir Nizâmülmülk ile beraber Ömer Hayyâm, Ebü'l-Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn İbnü'n-Necîb el-Vâsitî gibi astronomi bilginlerini (müneccimler) burada toplamış ve İran takviminde değişiklik yapılmasını sağlamıştır. Toplantı sonunda Sultan Melikşah'ın Celâlüddeve lakabına nisbetle Celâlî adı verilen bir takvim kabul edilmiştir.⁷⁸

Nizâmülmülk ulemanın ilmî çalışmalarını teşvik etmek için fakirlerini bile zengin edecek maddî destek sağlamıştır.⁷⁹ Nizâmülmülk'ün takdirine mazhar olmak isteyen, âlim, edip ve şairler daha çok çalışmış ve daha fazla eser vermeye başlamışlardır. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle Arap-Fars ilim ve kültür hayatı zenginleşmiş, dinî ilimler, edebiyat ve siyaset sahasında pek çok eser kaleme alınmıştır.⁸⁰ İmamü'l-Haremeyn Cüveynî *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi erkânî'l-İslâmiyye* (Kahire 1948) ve *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâzi'z-zulem* (İskenderiyye 1400/1979) adlı eserlerini Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir.

Nizâmülmülk aynı zamanda fıkıh ve hadis sahasında birçok hocadan ders almış, hadis rivayet etmiş ve hadis yazdırmak (emâlî) amacıyla meclisler düzenlemiştir. 3 Muharrem 480'de (10 Nisan 1087) Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde ve 6 Safer 480'de (15 Mayıs 1087) Mehdî Camii'nde hadis yazdırmıştır.⁸¹ Nizâmülmülk bu konudaki düşüncelerini: "Hadis imlâ etmeye

⁷⁷ Bundârî, s. 59; Agacanov, s. 166.

⁷⁸ İbnü'l-Esrî, X, 97; A. Necati Akgün, "Celâlî Takvimi", *DİA*, VII, 257-258; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁷⁹ Sübkî, IV, 309.

⁸⁰ Geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 137, 166-169.

⁸¹ Sübkî, IV, 137; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195; Mehmet Yaşar Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70-71.

kendimi liyakatli bulmuyorum. Fakat ben de Resûlullah'ın hadislerini nakledenler kervanına katılmak istiyorum" diyerek dile getirmiştir.

Ulemanın her biri ya bir mezhep, ya bir tarikat ya da bir fikrî akıma mensuptu. Aynı düşünceyi paylaşan ulema arasında bilinen ve tahmin edilenin dışında bir dayanışma mevcuttu. Sünnî mezhep mensuplarının liderliğini reisler (Reisü'ş-Şafiiyye, Reisü'l-Hanâbile) Şîîler'in liderliğini ise nakipler (bunların da üzerinde nakibü'n-nukabâ bulunurdu) yapardı. Bu reis ve liderlerin hem toplum hem sultanlar hem de Vezir Nizâmülmülk nezdinde büyük itibarları vardı. Bunlar bazen olayların çıkmasına sebep olurken bazen da yatıştırılmasına yardımcı olurlardı.

Büyük Selçuklular Nizâmülmülk'ün de gayretleriyle medrese eğitimini onaylayıp desteklemek suretiyle dinî kurumlarla merkezi idareyi birbirleriyle irtibatlandırdılar. Ulemaya devlet içinde yer verilmesi onların askerî ve idarî kurumlar üzerinde de etkili olmasını sağladı. Böylece ulemanın manevî nüfuzu bir kat daha arttı.

Selçuklu Devlet Teşkilâtına Yaptığı Hizmetler

Nizâmülmülk vezirliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti, çeşitli İslâm devletleri ve özellikle Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında bilgi veren *Siyâsetnâme* (*Siyerü'l-mülûk*) adlı eseriyle tanınır. Sultan Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili bir kitap yazılması için yarışma açmış ve yazılan eserler arasından Nizâmülmülk'ün 485'te (1092) tamamladığı *Siyâsetnâme*'yi beğenmiştir. Nizâmülmülk devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği *Siyâsetnâme*'yi elli fasıl halinde düzenlediğini, çok faydalı bilgiler içeren bu eseri herkesin okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere ilgisiz kalamayacağını, bu kitap sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söyler. Nitekim Anadolu/Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd başta olmak üzere birçok hükümdar ve devlet adamı tarafından başucu kitabı olarak kabul edilip okunmuştur. *Siyâsetnâme*'de verilen örneklerin ve anlatılan hikâyelerin bir kısmı İslâm öncesine, bir bölümü Selçuklu öncesine, bir bölümü de Selçuklu dönemine aittir. Nizâmülmülk, böylece çeşitli devirlerdeki uygulamaları karşılaştırarak kendi dönemi için en ideal olanı seçip tavsiye ettiğini vurgulamaktadır. "*Siyâsetnâme*" (*nasîhatü'l-mülûk*) türünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilen eser erken tarihlerden itibaren tarihçilerin ilgisini çekmiş, çeşitli neşir ve tercümeleri yapılmıştır. En güvenilir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Molla Çelebi, nr. 114). İlk defa Charles Henri Auguste Schefer tarafından yayımlanmış (Paris 1891), daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Seyyid Abdürrahim Halhâlî, Tahran 1310 ş.; nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1320 ş.; nşr.

Mirza Muhammed Han Kazvînî – Murtaza Müderrisî Çehârdihî, Tahran 1334 ş.; nşr. Hubert Darke, Tahran 1340/1962; nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976, 1999; nşr. Ca'fer Şiâr, Tahran 1369). Eseri Ch. Schefer Fransızca'ya (Paris 1893); Francesco Gabrieli kısmen İtalyanca'ya (Orientalia, VII/1-2 [1938], s. 80-94), B. N. Zakhoder Rusça'ya (Moskova-Leningrad 1949), Mehmed Şerif Çavdaroğlu (İstanbul 1954 [?]), Nurettin Bayburtlugil (İstanbul 1981) ve Mehmet Altay Köymen (Ankara 1982, Mehmet Kanar, İstanbul 2015) Türkçe'ye, K. E. Schabinger-Schovingen Almanca'ya (Freiburg-Münich 1960; Zürich 1987), Hubert Darke İngilizce'ye (London 1960, 1978; New Haven 1960), Yûsuf Hüseyin Bekkâr Arapça'ya (Doha-Katar 1987²), R. Sultanov Âzerî Türkçesi'ne (Bakü 1989²) tercüme etmiştir.

Nizâmülmülk Abbâsî, Sâ mânî ve Gazneli devlet teşkilâtını esas alıp Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkez, divan, saray, ordu, taşra, adliye, berîd vs. teşkilâtını oluşturmuştur. Nizâmülmülk devlet teşkilâtını oluştururken askerî, idarî ve mâlî sahada yaptığı yeniliklerle Selçuklu İmparatorluğu'nun sağlam temeller üzerine yükselmesini sağlamıştır.

Başta hükümdar olmak üzere vezir, kadı, muhtesib, şahne, mukta, âmil, reis, müşrif, ulema, ordu ve kumandanlar, ulaklar, köleler, nedîmler, bekçiler ve kapıcılar gibi, pek çok görevlinin vazife ve sorumluluklarını ayrıntılı olarak anlatır. Devlet çarkının sistemli olarak çalışması, devlet adamları ve devlet hizmetindeki insanların uymaları ve yapmaları gereken hususları zikreder ve onlara görevleriyle ilgili uyarı ve tavsiyelerde bulunur.⁸²

Nizâmülmülk'ün İmar Faaliyetlerine Katkısı

Nizâmülmülk yoğun siyasî, askerî, idarî vb. hizmetlerine ilaveten imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiştir. Başta Bağdat olmak üzere birçok şehirde medrese (Nizamiye Medreseleri) ve kütüphaneler kurmuş, ayrıca Bağdat'ta Ribât-ı Sûfiyye adıyla bilinen bir ribat, Nişabur'da bir bîmâristan, İsfahan'da bir hankâh, bir mescid, Tûs ve Nûkan'da bir mescid yaptırmıştır.⁸³

Nizâmülmülk'ün emriyle İran'daki bazı yerlerde savunma istihkâmları kurulmuş, 1072 yılında Beyhak'ın etrafındaki surlar onarılmış ve iki insan boyu yükseltilmiştir.⁸⁴ Bağdat, İsfahan ve diğer bazı şehirlerde yeni kapılar inşa

⁸² Geniş bilgi için bk. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), İstanbul 1990; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195-196.

⁸³ Sübkî, IV, 318; Kafesoğlu, s. 169; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, 499; A. Ergin Beksaç, "İsfahan (Mimarî)", *DİA*, XXII, 502; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁸⁴ İbn Funduk Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, (nşr. A. Behmenyar), Tahran 1982, s. 53.

edilmiştir.⁸⁵ Su baskınları yüzünden çöken Bağdat'taki istihkâmların onarılması için 1074 yılında hazineden 1000 altın tahsisat ayrılmıştır.⁸⁶

Son sözü Pakistanlı âlim ve mütefekkir Mevdûdî'nin (ö. 1979) Sultan Melikşah ve kudretli veziri Nizâmülmülk'ün Türk-İslâm tarihinde işgal ettiği mevki hakkındaki hissiyatını veciz bir şekilde dile getiren şu ifadelerine bırakalım:

“Melikşah'tan sonra ilâhî kudret Selçuklular'a bir iki kudretli hükümdar daha bağışlamış olsaydı, o zaman Selçuklular'ın arkasından İslâm dünyasının parlak yıldızı bu kadar çabuk sönmezdi. Bu parlak yıldız VI. (XII.) hatta VII. (XIII.) asırda da parlar dururdu. V. hicrî (m. XI.) asrın sonuna doğru devlet işlerini/teşkilâtını düzenlemiş olan Nizâmülmülk ve onun hükümdarı Melikşah gibi birkaç hükümdar ve vezir çıkmış olsaydı, herhalde bugün bile İslâm dünyasının çehresi başka olurdu. Fakat ne yazık ki Melikşah'ın yerine geçenlerden kendisi gibi bir başbuğ çıkmadığı gibi vezirler arasında da ikinci bir Nizâmülmülk çıkmadı”.

---

⁸⁵ Hândmîr, *Destûru'-vüzerâ*, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1317 HŞ., s. 154, Agacanova, s. 165.

⁸⁶ Bundârî, s. 49; Agacanova, s. 165.

KAYNAKÇA

- Abdü'l-Kahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (trc. Ruhi Fığlalı), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, İstanbul 1979.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin *Büyük Selçuklu Devletiyle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular* (trc. E. N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006.
- Akgün, A. Necati, "Celâli Takvimi", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 257-258.
- Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364.
- Ali b. Nâsır el-Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943.
- Arayancan, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2011.
- Beksaç, Ergin, "İsfahan (Mimarî)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 502-504.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 323-327.
- Brosset, M., *Gürcistan Tarihi*, (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003.
- Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. TH. Houtsma) Leiden 1889, (trc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Daftary, Farhad, *Muhaliif İslam'ın 1400. Yılı İsmailîler Tarih ve Kuram*, (trc. E. Özkaya) Ankara 2001.
- Deguignes J., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Târîh-i umûmîsi*, (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, III.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 43-47.
- Gazzalî, *Fedaihu'l-Bâtmiyye*, (trc. Avni İlhan), *Bâtîniğin İç Yüzü*, Ankara 1993.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364.
- Hândmîr, *Destûru'-vüzerâ*, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1317 hş.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980-81, II.
- Honigmann, Ernst *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970.
- İbn Asakîr, *Tebyinu kezîbi'l-müfteri*, (nşr. Zahid el-Kevserî), Beyrut 1979.
- İbn Funduk Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, (nşr. A. Behmenyar), Tahran 1982.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, I-VIII.
- İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (nşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson), London 1962.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, VIII-X.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (trc. Abdülkerim Özeydın), İstanbul 1987, IX-XIII.
- İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Anakra 1999, I-II
- İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 190-194.
- Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, İstanbul 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, "Emâlî", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 70-72.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007.
- Kaygusuz, İsmail, *Nizârî İsmâilî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2004.

- Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler(951-1199)*, İstanbul 2016.
- Kesik, Muharrem, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, sy. 454, Ankara 2001.
- Kisâi, Nurullah, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'srât-i ilmî ve ictimâ'î-yi Ân*, Tahran 1374.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- Kucur, Sadî S., "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- Lewis, Bernard, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982.
- Ocak, Ahmet *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Ocak, Ahmet, *Nizamiye Medreseleri Selçuklu Devri Üniversiteleri*, İstanbul 2017.
- Özaydın, Abdülkerim "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 73-74.
- Özaydın, Abdülkerim "Alamut", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 336-337.
- Özaydın, Abdülkerim "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196.
- Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular'da Ulemâ/sûfî-Devlet İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 497-502.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017.
- Râvendî, *Râhatü's-südûr ve âyetü's-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960.
- Safî, Omid, *Religion and Politics in Saljuq Iran*, Karachi 2007.
- Sayılı, Aydın, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese: Higher Education in Medieval Islam The Madrasa* (Çeviren Recep Duran), baskı yeri ve tarihi yok.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968.
- Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (nşr. AbdülFettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1388/1968, VI.
- Sümer, Faruk "Kutalmış", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 480-481.
- Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kahire*, (nşr. M. Ebül-Fazl), Kahire 1387/1967, II.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1975, I.
- Şerefeddin, M. "Selçuklular Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925).
- Şerefeddin, M., "Bâtıniler ve Hasan Sabbah" *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, Teşrin-, sâni (İstanbul 1926), IV.
- Turan, Osman "İktâ", *İA*, V/2, İstanbul 1993, s. 949-959.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr., Şuayb el-Arnaût ve diğr.), Beyrut 1405/1984 , XVIII-XIX.

Zekeriyya Kazvîni, *Asâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Beyrut 1960.